

КОМУНІКАТИВНА ДІЯ ПРОТИ ПАНОПТИЗМУ В ПРИНЦИПАХ ПОЛІТИКИ БЕЗПЕКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

У статті порушено проблему уявної спільності та безпекової спрямованості Спільної політики безпеки та оборони (СПБО) Європейського Союзу. Незважаючи на проголошену мету захисту суспільства від потенційних загроз і підтримання демократичних цінностей, розвиток технологій захисту спрямований на мілітаризацію ЄС і посилення функції суспільного нагляду, що суперечить суспільній безпеці. Зокрема, впровадження таких технологій, як бази даних, біометрики, відео- та аудіоспостереження, є проявом дисциплінарної влади, покликаної зберігати існуючий порядок шляхом створення, виявлення та виключення «чужого».

Ключові слова: Спільна політика безпеки та оборони (СПБО), Європейський Союз, комунікативна дія, паноптизм.

Співвідношення демократичних цінностей і технологій їх підтримання стає проблемою при формуванні політики безпеки в рамках Спільної політики безпеки та оборони (СПБО) Європейського Союзу. Розмивання рамок між внутрішньою та зовнішньою політикою, зростання зовнішніх загроз, залучення недержавних акторів до сфери безпеки ведуть до переважання значення військової безпеки над суспільною. Усі зміни в сфері безпеки ЄС останніми роками спрямовані головним чином на розвиток військового компонента, зокрема, на впровадження нових технологій для виявлення вороже налаштованих до демократичного порядку індивідів. Засоби посилення нагляду для запобігання прояву наявних загроз призводять до нівелювання прав людини, внутрішньої загрози демократичним цінностям, і, відповідно, постають питання про реальний ступінь спільності політики безпеки та оборони для усіх держав і громадян ЄС.

Глибинні причини і перспективи розвитку європейської безпеки та оборони досліджують неурядові організації – Транснаціональний інститут (Transnational Institute), Стейтвоч (Statewatch) і Міжнародна кампанія проти масового нагляду (International Campaign against Mass Surveillance), доробок яких і буде використано у цій статті як критичну літературу. Проте недостатність застосування теоретичних засад у дослідженнях поставленої проблеми зумовила звернення до праць Юргена Габермаса «Моральна свідомість та комунікативна дія» (1983 р.) та Мішеля Фуко «Наглядати та карати. Народження в'язниці» (1975 р.). Ці теорії надають можливість з'ясувати актуальний стан та перспективи спільності СПБО у співвідношенні комунікативної та дисциплінарної влади в практичних суспільно-політичних відносинах.

Згідно з теорією Ю. Габермаса, перешкодою комунікативній дії, яка спрямована на формування

соціального світу (становлення інтерсуб'єктивних відносин) [3, 39–40], є відмінності в цінностях, зумовлені походженням людей із різних життєвих світів, а отже і з різних історичних та локальних контекстів. Тому для того, щоб люди доходили в комунікації до соціального світу, тобто досягали згоди в спілкуванні, Ю. Габермас пропонує введення універсального морального принципу, який передбачає, що норма та наслідки *спільного* слідування їй приймаються *усіма* учасниками комунікативної дії без примусу, на основі раціональних переконань *кожного* [3, 179]. Окрім того, для абстрагування від історично та локально зумовлених цінностей, у рамках комунікативної практики потрібен перехід від покарання та підкорення до універсальних етичних принципів, яких повинен дотримуватися увесь людський рід (під цими принципами розуміють «рівність людських прав і поважання гідності окремої людської істоти як індивіда» [3, 186]).

На відміну від комунікативної влади, основаної на активному залученні людей із різних життєвих світів до аргументативного спілкування без насильства для витворення солідарності усіх його учасників, метою дисциплінарної влади є зменшення фізичного насильства та збільшення корисності суспільства за рахунок посилення нагляду [1, 200–203]. Як ідеальне втілення влади-нагляду М. Фуко застосовує модель в'язниці Дж. Бенґама – досконалий дисциплінарний апарат – паноптикон, архітектура якого дає змогу наглядачеві спостерігати за поведінкою в'язнів й ізолює в'язнів одне від одного [1, 291]. За цією моделлю, в'язень є завжди об'єктом спостереження, але ніколи – суб'єктом комунікації: спільнота втрачає свою роль, унаслідок чого підвищується контрольованість і зменшується потенціал спротиву владі. Індивід усвідомлює себе об'єктом інформації, але не бачить наглядача, в цьому і полягає головна мета паноптикону – «привести

в'язня в стан свідомої постійної видимості, яка забезпечує автоматичне функціонування влади» [1, 293]. Це своєю чергою означає, що наглядач не є персоналізованим – самий механізм нагляду, видимий для в'язнів, робить їх залученими у владу через їхнє власне усвідомлення своєї «проглядності»: в'язень знає, що за ним постійно спостерігають, але не має змоги це перевірити, наглядач завжди знає, що він може спостерігати за в'язнем у будь-який момент, але має змогу не робити цього постійно [1, 295]. Таким чином, влада стає автоматизованим імперсональним механізмом контролю. При цьому паноптизм може бути властивим будь-якій сфері, де є множина людей, яку потрібно змушувати до певного способу дій для покращення здійснення влади, спрямованої на збільшення продуктивних можливостей суспільства.

Звертаючись до теорії Ю. Габермаса, підкреслимо, що в комунікативній дії закладено можливість побудови безмежної комунікативної спільноти, основаної на універсальних етичних принципах, що свідчить про повне визнання претензії на значущість усіх учасників комунікації як необхідної умови взаємодії і про звільнення від насильства в результаті. Але чи буде толерантність цієї спільноти сильнішою за техніку встановлення порядку, і чи ця спільнота унеможливує появу нових нетолерантних угруповань, якщо йдеться про питання військової та суспільної безпеки? На думку Ю. Габермаса, проста констатація відносин влади виявляє свою деструктивність, не маючи перспективи, яку між тим пропонує комунікативна раціональність [2]. Однак універсальність його морального принципу в контексті СПБО видається утопічною, передусім через те, що комунікативна практика має тут вибіркового характер: по-перше, всі дискусії, що ведуться в рамках сфери безпеки та оборони ЄС, стосуються переважно військового сектора, а по-друге, вони об'єднують обмежену кількість зацікавлених акторів. Об'єктом комунікативної практики є не власне мілітаризація ЄС та його держав, а спосіб, порядок, фінансовий, технологічний чи інституційний характер цієї мілітаризації. Відповідно, в цій практиці беруть участь лише ті актори, які безпосередньо зацікавлені в мілітаризації, – як правило, окремі держави та оборонні компанії. Таким чином, такі потенційні учасники, як, наприклад, антимілітаристи чи позаблокові держави, від початку не здатні впливати на результат комунікації, об'єктом якої є питання не посилення військової безпеки, а способу її посилення. Як наслідок, ті домовленості, що їх досягають окремі держави та організації, політизуються на міжнародному рівні, стаючи обов'язковими для всіх – як ст. 28А (3.2) секції 2 (присвяченій Спільній політиці безпеки та оборони) Лісабон-

ського договору: «Держави-члени повинні поступально вживати заходи щодо посилення своєї військової спроможності. Агенція в сфері розвитку засобів оборони... повинна ідентифікувати операційні вимоги, впроваджувати заходи для забезпечення цих вимог, сприяти визначенню і, де можливо, імплементації заходів, потрібних для посилення індустріальної та технологічної бази оборонного сектора» [10, 45]. Ці положення викликають спротив антимілітаристських організацій, але порушене ними питання про суперечність європейських змін у сфері безпеки та оборони правам людини досі не дістає відгуку з боку держав та інституцій ЄС.

Про обмеженість комунікативної практики свідчать численні факти.

Так, Програма дослідження європейської безпеки започаткувала 2003 р. розвиток індустріальної бази в безпековому комплексі. Вона розпочалася із залучення представників різних сфер до спільної діяльності: серед них – Генеральний секретар Ради ЄС, комісари з питань дослідження та інформаційного суспільства, комісари у зовнішніх справах і торгівлі, декілька членів Європейського парламенту, представники НАТО, Військовий комітет ЄС, чотири найбільші європейські оборонні компанії, ІТ-компанії, сім європейських дослідницьких організацій [5, 13–15]. Проте ця діяльність не дістала погоджень у Раді (тобто згоди урядів держав-членів), Європарламенті в цілому та національних парламентах, що свідчить про недостатній правовий базис [8, 28].

Пізніше автоматизований (безпілотний) повітряний транспорт і супутники для спостереження за пересуванням людей та транспортних засобів з космосу (супутникова система ЄС Галілео, введена в дію 2005 р., і Копернікус – 2008 р.) [6, 53]) стали технологічною основою всеохопної європейської системи нагляду та контролю. Далі, договірні сторони (Франція, Німеччина, Іспанія, Австрія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург) зобов'язалися відкрити одна для одної бази даних ДНК – відповідно до ст. 3 (1) Прюмської конвенції 2005 р., відбитків пальців – ст. 9, а статті 5 і 10 розширили ці положення на всю іншу персональну інформацію [7]. ЄС продовжує створювати подібні бази даних та інформаційні системи, як-от Шенгенську інформаційну систему (поєднання прикордонних контрольних пунктів та поліції в межах Шенгенської зони для перевірки підозрілих людей та подій) і Візову інформаційну систему (збір відбитків пальців та іншої персональної інформації усіх, хто в'їжджає до ЄС) [6, 36]. До цього додаються автоматизовані камери спостереження та комп'ютерні програми, які можуть відстежувати й аналізувати електронні листи та дзвінки для виявлення «підозрілої поведінки» та «ворожого змісту» [6, 45].

З одного боку, офіційною метою розвитку політики безпеки та оборони ЄС у напрямку впровадження високотехнологічного безпекового апарату проголошується боротьба проти міжнародного тероризму, поширення ліберально-демократичних цінностей та підтримання суспільної безпеки. З іншого боку, як і стверджував М. Фуко, ці технологічні інструменти є методами контролю за діями людей і підвищення суспільної корисності, а тому в контексті СПБО можна говорити про дисциплінарну владу. Різні види «дисциплін» стають не репресивними інструментами, а техніками збільшення корисності (покращення захисту суспільства); в рамках кожної дисципліни урізноманітнюються механізми контролю; саме виключення, диференціація, локалізація, цензурування є засобами здійснення політики безпеки та оборони (про що йтиметься далі). У СПБО поєднуються дві функції: введення індивідуальності в документальне поле та індивідуалізація для виявлення ступеня нормальності. Це функції Фукіанського екзаме-на – засобу неодмінного відправлення влади [1, 248–279], що свідчать про здійсненість дисциплінарної влади в ЄС на протигагу комунікативній.

Фактичним підтвердженням цього є прийня-та Європейським Союзом у листопаді 2002 р. секретна рекомендація з розвитку «терористич-них профайлів» [6, 50]. Ця рекомендація, що її так і не було оприлюднено, закликає держави створити базу даних терористів і зробити її до-ступною відповідним інституціям ЄС. Усі мож-ливі риси: національність, освіта, психологічно-фізіологічні особливості, місце народження, міс-ця перебування, сімейний стан, військова служба, відвідування льотних курсів та ін. – можуть бути розцінені як умови можливості скоїти терорис-тичний акт. У такий спосіб, шляхом виокрем-лення «підозрілих» індивідів, створюється штуч-ний образ ворога або потенційного терориста. При цьому «підозрілим» може виявитися кожен, оскільки критерії застосованого нагляду завжди механічні, стовідсотково правильного інтерпре-тування отриманих даних немає, і «терористич-ні профайли» не є продуктом міжнародного до-говору та єдиного європейського визначення те-роризму. Ціною такого неточного виявлення «чужих» стає точне позбавлення приватності «своїх», що викликає спротив серед населення та нові дискусії щодо дефіциту демократії. Від-бувається «колективна втрата морального ком-пасу» [9, 4]: ті держави, які претендують на роль захисників прав людини, використовують такі методи контролю та боротьби із недемократич-ними режимами, що суперечать цій ролі. Ю. Га-бермас в інтерв'ю після 11 вересня 2001 р. гово-рив про наявність феномена «войовничої демо-кратії» [4, 27]: діючи за принципом «жодної

свободи ворогам свободи», демократія заперечує взаємну толерантність, проводячи кордон між різними світоглядами. Водночас проведення кор-дону щодо демократичних прав вважається прак-тикою ворогів демократії, в самій демократії, де громадяни начебто мають рівні права та свободи, проводяться подібні кордони терпимості.

З усього вище зазначеного можемо зробити висновок, що формально оприлюднена Спільна політика безпеки та оборони є лише офіційною лінією дійсної безпекової та оборонної політики, що має кооперативний характер і є зручним спо-собом посилення національної військової спро-можності. За розвитком військово-політичного напрямку ЄС і декларуванням спільності політи-ки безпеки та оборони приховано рух до нівелю-вання суспільної безпеки та європейської іден-тичності, а загалом – можливість впливати на суспільство у будь-який спосіб, оскільки саме анонімізація та функціоналізація влади супро-вджує знеособлення тих, над ким її здійснюють, а індивід, який є об'єктом інформації, не може бути суб'єктом комунікації.

Наголошуючи на своїй ролі борців проти між-народного тероризму, держави ЄС повинні бра-ти до уваги «міжнародність» цієї ролі, тобто вплив інструментів, задіяних у європейській сфері безпеки та оборони, на безпеку держав та грома-дян не Європейського Союзу. Але, по-перше, ЄС, претендуючи на роль глобального безпеко-вого актора, слідує цій меті не *спільно* з іншими (як глобальними акторами, так і тими, хто не претендує на таку роль); по-друге, навіть у рам-ках ЄС дії не відповідають інтересам *кожного* актора, а отже, не можуть бути без примусу при-йняті *всіма*, кого стосуються. З цього випливає, що моральний принцип Ю. Габермаса не спра-цьовує, а проголошена документально *спіль-ність* політики безпеки та оборони є уявністю витворення європейської солідарності та поси-лення суспільної безпеки. Ідея комунікативної дії не спрацює доти, доки вироблення політики не буде дійсно спільним, основаним на залучен-ні суб'єктів із різних життєвих світів до аргу-ментативного спілкування, без примусу та на-сильства, на усвідомленні рівності прав та пова-жанні гідності кожного окремого індивіда. Сам Ю. Габермас через два десятиліття після написан-ня «Моральної свідомості та комунікативної дії» змушений визнати нездійсненність його ідеї у су-часному суспільстві: європейські уряди «нездатні бачити ширше за національні рамки» [4, 11].

Офіційні договори проголошують демокра-тичні цінності, права людини, поважання гід-ності індивіда спільними для всіх держав та гро-мадян ЄС; натомість, розвиток військової безпе-ки, що відбувається шляхом упровадження тех-нологій нагляду та виокремлення «підозрілих»

осіб, підтверджує «подвійну» природу СПБО: декларативно-реалістичну, тобто – комунікативно-паноптичну. Сам нагляд теж має подвійну природу: він покликаний захищати та збільшувати ефективність, але оснований на вторгненні та примусі. Загроза полягає в тому, що ці дві сторони не залишаються взаємодоповнювальними в контексті європейської безпеки. Співвідношення демократичних цінностей і технологій їх підтримання демонструє, що, незважаючи на теоретичну «перспективність» комунікативної дії, практичною перспективою розвитку ЄС у рамках Спільної політики безпеки та оборони є паноптизм, а рух до необмеженої комунікативної спільноти залишається так само утопічним попри всі інтеграційні процеси, які визначали розвиток ЄС, і зокрема, його розвиток у сфері безпеки. І попри офіційне проголошення посилення суспільної безпеки та поширення демократичних цінностей, насправді відбувається порушення прав людини й авторитаризація суспільства. Проект суспільної безпеки перетворюється на проект сортування людей (не лише іноземців, а й громадян ЄС) за підтримки окремих чиновників, діячів у сфері оборонної індустрії, поліції,

засобів телекомунікації тощо. В результаті, в той час, коли перехідні суспільства здійснюють демократизацію під впливом Заходу, сама західна демократія набуває тенденції до перетворення на фікцію. І оскільки демократія існує на основі протиставлення себе не-демократії, то тероризм – її так само фіктивна частина, штучно створена передумова посилення контролю під гаслом посилення безпеки.

Таким чином, незважаючи на суперечності паноптизму (що робить індивіда об'єктом всеохопного нагляду й унеможливорює комунікацію) та комунікативної дії (що спрямована на досягнення взаємодії на основі залучення іншого до аргументативного спілкування), саме ці моделі можуть бути корисними для виявлення стану та перспектив політики безпеки ЄС, а також умов співіснування комунікативної та дисциплінарної влади в сучасній західноєвропейській демократії. Саме на основі відмінності ідей комунікативної та дисциплінарної влади продемонстровано, що демократичні цінності та техніки здійснення політики є взаємозаперечувальними, і тим не менш, вони поєднані в принципах Спільної політики безпеки та оборони Європейського Союзу.

1. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы [Електронний ресурс] / М. Фуко. – Режим доступу : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Fuko_Tyrm/07.php. – Назва з екрана.
2. Фурс В. Полемика Хабермаса и Фуко и идея критической социальной теории [Електронний ресурс] / В. Фурс. – Режим доступу : http://www.ruthenia.ru/logos/number/2002_02/08.htm. – Назва з екрана.
3. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас. – СПб. : Наука, 2001. – 377 с.
4. Хабермас Ю. Фундаментализм и террор / Ю. Хабермас // Расколотый Запад. – М. : Изд-во «Весь мир», 2008. – С. 9–29.
5. Hayes B. Arming Big Brother: The EU's Security Research Programme [Electronic resource] / B. Hayes // TNI Briefing Series. – 2006. – No 1. – 48 p. – Mode of access : <http://www.statewatch.org/analyses/bigbrother.pdf>. – Title from the screen.
6. NeoConOpticon: The EU Security-Industrial Complex [Electronic resource] / Ed. by N. Buxton, F. Dove. – TNI in association with Statewatch. – 84 p. – Mode of access : <http://www.statewatch.org/analyses/neoconopticon-report.pdf>. – Title from the screen.
7. Prüm Convention, 7 July 2005 [Electronic resource]. – 44 p. – (Document of the Council of the European Union). – Mode of access : <http://register.consilium.europa.eu/pdf/en/05/st10/st10900.en05.pdf>. – Title from the screen.
8. Research for a Secure Europe. Report of the Group of Personalities in the Field of Security Research, European Commission [Electronic resource]. – 2004. – 34 p. – Mode of access : http://www.src09.se/upload/External%20Documents/gop_en.pdf. – Title from the screen.
9. The Emergence of a Global Infrastructure for Mass Registration and Surveillance [Electronic resource]. – International Campaign against Mass Surveillance. – 2005. – 78 p. – Mode of access : <http://www.i-cams.org/ICAMS1.pdf>. – Title from the screen.
10. Treaty of Lisbon Amending the Treaty on European Union and the Treaty Establishing the European Community, 13 December 2007 [Electronic resource]. – 295 p. – Mode of access : <http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/cg00014.en07.pdf>. – Title from the screen.

U. Rodina

COMMUNICATIVE ACTION VS PANOPTICISM IN THE PRINCIPLES OF SECURITY POLICY IN THE EUROPEAN UNION

The article is devoted to the problem of imaginary security orientation and commonality regarding Common Security and Defence Policy (CSDP) in the European Union. Despite the declared goal to protect society from potential threats and to maintain democratic values, developing technologies of protection is directed towards militarizing the EU and strengthening the function of surveillance society. Thereby, it stays in contradiction to societal security. Specifically, adoption of such technologies as databases, biometrics, and video/audio surveillance, manifests disciplinary power, designed to preserve the existing order through creation, detection, and exclusion of the “alien”.

Keywords: Common Security and Defence Policy (CSDP), European Union, communicative action, panopticism.